

В. Я. Кудлак

**ОСНОВНІ АСПЕКТИ РИНКОВИХ РЕФОРМ
ВИДАТНОГО ВІТЧИЗНЯНОГО ВЧЕНОГО-ЕКОНОМІСТА
ТА ДЕРЖАВНОГО ДІЯЧА М. Х. БУНГЕ
(кінець ХІХ ст.)**

У статті розкрито зміст ліберальних ринкових реформ, проведених видатним вітчизняним вченим-економістом М. Х. Бунге на посаді міністра фінансів Російської імперії (1881-1886 рр.). Дана оцінка його реформаторської діяльності.

Постать Миколи Християновича Бунге (1823-1895) – українського вченого-економіста, професора та ректора Київського університету св. Володимира, державного діяча-реформатора Російської імперії другої половини ХІХ ст. – належить до числа незаслужено забутих імен, які останніми роками заново відкриваються для вітчизняної науки. Завдяки дослідженням українських науковців ми маємо змогу по-новому оцінити багату наукову та практичну спадщину М. Х. Бунге. Серед українських вчених-економістів, що звертались у своїх працях до окремих аспектів діяльності Миколи Християновича, можна назвати Л. П. Горкіну, С. М. Злупка, П. М. Леоненка, Т. В. Гайдай, Л. Я. Корнійчук, Л. В. Вернигору та ін.

Незважаючи на значний науковий доробок, М. Х. Бунге все ж таки залишається більш відомим як видатний реформатор-ліберал Російської імперії останньої третини ХІХ ст. Він призначався на найвищі державні посади імперії – міністра фінансів (1881 р.) та голови Комітету міністрів (1887 р.). Перебуваючи на посаді міністра фінансів, М. Х. Бунге вдалось провести масштабне реформування державної фіскальної системи, зокрема скасувати подушний податок, запровадити перші акти трудового законодавства, розпочати підготовку до проведення грошової реформи і т. д. Пік його реформаторської діяльності припадає на період реакції та консервативної політики, яку проводив імператор Олександр ІІІ. В цьому полягає найбільша проблема М. Бунге: будучи реформатором по духу і переконанням, він отримав владні важелі для реалізації своїх проектів в той час, коли політика царизму найбільше цьому протидіяла.

Серед дослідників не існує єдності в оцінках реформаторської діяльності М. Х. Бунге на міністерській посаді. Так, в більшості науково-літературних джерел, особливо радянського періоду, утвердилася думка про загальну економічну кризу та кризу фінансової сфери в Російській

© В. Я. Кудлак, 2007

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2007. Вип. 39-40.

імперії в період перебування Бунге на посаді міністра фінансів. Крім того, ряд науковців, відзначаючи прогресивність проведених Бунге реформ, інколи по-різному трактують слабкі сторони його діяльності. Зокрема, сучасний російський економіст В. А. Павлов вказує на «надмірний протекціонізм у зовнішній торгівлі» [11, с. 236]. Відомий російський історик В. Л. Степанов, високо оцінюючи реформаторські перетворення М. Х. Бунге, вважає, що «соціальні заходи Бунге в тій історичній ситуації виявилися паліативами і не могли привести до покращання матеріального становища народу» [14, с. 129].

Метою даної статті є спроба сучасного, зваженого і неупередженого аналізу «міфів» і реальності, змісту та наслідків економічної реформаторської діяльності М. Х. Бунге на посаді міністра фінансів, здійснення на цій основі оцінки результатів та їх впливу на подальший господарський розвиток країни.

Спробуємо передусім ретельно розглянути суперечливі обставини і реальні причини відставки М. Х. Бунге з поста міністра фінансів.

М. Х. Бунге перебував на міністерській посаді протягом 1881-1886 рр., встигнувши за цей час провести докорінне реформування державної фінансової системи. Ліберальна спрямованість реформ М. Х. Бунге викликала значне невдоволення та протидію з боку консервативної більшості у вищих бюрократичних колах. Діяльність міністра фінансів, особливо в останні роки його перебування на посаді, піддавалась активній та жорсткій критиці. Формально причиною були бюджетні дефіцити, державні зовнішні та внутрішні борги, загальний дисбаланс державних фінансів. Однак насправді, прикриваючись турботою про економічний розвиток держави, консерватори всіляко намагались перекрутити дії міністра перед імператором та поставити під сумнів доцільність проведених ним перетворень і таким чином усунути його з посади.

З представників вищої бюрократії економічній політиці М. Х. Бунге особливо активно протидіяли міністр внутрішніх справ Д. А. Толстой та обер-прокурор Синоду К. П. Победоносцев. Саме через сприяння останнього у вересні 1885 р. «всупереч усім цензурним правилам, була надрукована брошура товариша обер-прокурора Н. П. Смірнова, яка містила критику курсу Міністерства фінансів з реакційних позицій і звинувачення у замаху на принцип самодержавства і прагненні до конституції» [14, с. 128]. М. Бунге, прийнявши виклик, у відповідь опублікував брошуру «Зауваження міністра фінансів на записку тайного радника Смірнова» (1886 р.), в якій детально проаналізував і піддав критиці факти, наведенні товаришем обер-прокурора.

Однак, основними органами критики М. Х. Бунге та його діяльності на міністерській посаді стали друковані періодичні видання реакційного спрямування «Московские ведомости» та «Гражданин», редактори яких М. Н. Катков та В. П. Міщерський користувалися великим впливом. Саме

вони з осені 1885 р. на сторінках своїх видань розгорнули справжню кампанію проти політики фінансового відомства [15, с. 227].

Особливої уваги, на нашу думку, потребує постать одного з основних опонентів М. Х. Бунге – редактора «Московских ведомостей» М. Н. Каткова, «вплив якого на Олександра III і урядову політику 80-х років був настільки значним», що в бюрократичних колах його разом з прибічниками не без підстави «розглядали ... як другий уряд, що існував поряд із законним» [1, с. 12]. Відстоюючи ідею створення національної промисловості на засадах протекціонізму та повного державного сприяння, він постійно докоряв міністру в надмірному лібералізмі. За словами учня М. Х. Бунге та голови Селянського і Дворянського банків Є. Е. Картавцова, ще під час призначення М. Х. Бунге на посаду міністра фінансів М. Н. Катков запропонував йому угоду, згідно якої міністр повинен був гарантувати «ряд заходів переважно в сфері митної політики, а публіцист зобов'язувався щадити всі інші його заходи і підтримувати в тих випадках, коли Микола Християнович визнає це за необхідне» [8, с. 33]. Проте М. Бунге не пішов на домовленість, позбувшись таким чином підтримки впливового редактора, але зберігши за собою право самостійно визначати пріоритети політики фінансового відомства.

Постійній критиці з боку консерваторів піддавався не тільки сам М. Х. Бунге, але і його оточення. Враховуючи високу репутацію Бунге, опоненти не наважувалися звинувачувати його безпосередньо, але їм вдалося скомпрометувати в очах самодержця найближчих співробітників міністра фінансів [15, с. 232]. Підбираючи кандидатури на посади, М. Бунге насамперед звертав увагу на професіоналізм останніх, а не на «політичну благонадійність». Тому серед його підлеглих були скомпрометовані перед існуючим режимом особи. Використовуючи цей факт, М. Н. Катков зображував міністерство фінансів як одне з останніх пристановищ лібералів. Проте Бунге не вважав за можливе піддаватись тиску і звільняти будь-кого із звинувачуваних [17, с. 148].

Зважаючи на значне службове навантаження та постійну критику, М. Х. Бунге неодноразово просив Олександра III про відставку [15, с. 231]. Стомившись від постійної боротьби за кожний свій проект, Бунге вирішив залишити свій відповідальний пост. 5 грудня 1886 р. його відставка була прийнята.

М. Х. Бунге далеко не повністю втілив в життя всі заплановані ним перетворення, «на папері залишилися проекти про скасування кругової поруки і перегляд паспортного статуту» [14, с. 129]. Йому не вдалося довести до кінця податкової реформи та впорядкувати державну фінансову систему. Крім того, «міністр фінансів був одночасно міністром промисловості і народного господарства, тому на нього звалювали відповідальність за всі негаразди, такі як: падіння цін на хліб, крахи банків, коливання рубля» [13, с. 52]. Проте найпоширенішими були звинувачення М. Х. Бунге в допущенні зростаючих дефіцитів бюджету.

Для об'єктивної оцінки діяльності М. Х. Бунге на міністерській посаді для початку спробуємо з'ясувати природу та причину бюджетних дефіцитів, які стали основним об'єктом критики. Звернемо увагу на той факт, що бюджетні дефіцити на час призначення М. Х. Бунге на посаду міністра фінансів (тобто станом на 1881 р.) становили 45 млн руб. Проте, як стверджує П. Л. Кованько, фактичний показник значно перевищував ці межі. У 1881 р. закривались довгострокові кредити 1877 р. (року війни), залишки по яких склали 35,4 млн руб. Приєднання цієї суми до доходів значно змінювало картину дефіциту. Реальна ж цифра дефіциту складала понад 80 млн руб. Крім того, сам дефіцит посилювався внаслідок скасування соляного акцизу на суму 12 млн руб. [9, с. 7]. Динаміка змін бюджетних дефіцитів в наступні роки становила: у 1882 р. – 5,3 млн руб.; 1883 – 24,7 млн; 1884 – 23,4 млн; 1885 – 44,3 млн; у 1886 р. – 51,7 млн руб. [15, с. 175]. Таким чином, М. Бунге у перший рік своєї роботи на міністерській посаді вдалось досить ефективно боротись з негативним сальдо бюджету. Однак в подальшому дефіцити проявили тенденцію до збільшення. Їх різке зростання (починаючи з 1883 р.) частково можна пояснити тим, що саме з цього часу розпочалось поетапне скасування подушного податку, яке тривало до 1887 р. Фактичне надходження подушного податку протягом 1882–1886 рр. скоротилось на 35863794 руб. – з 54758729 руб. до 18894935 руб. відповідно. Крім того, подушний податок надходив з постійними недоїмками, які за період з 1881 до 1886 р. склали 19356802 руб. [9, табл. 2].

Проте, чи не основним навантаженням для бюджету стало зростання суми щорічних платежів по закордонних видатках, які з врахуванням сплати відсотків та погашення зовнішніх позик протягом 1881-1886 рр. збільшилися з 156904 тис. руб. до 183538 тис. руб. Навіть зважаючи на зростання торговельного балансу негативне сальдо розрахункового балансу (табл. 1) залишалось на високому рівні. На міністерство М. Х. Бунге впав тягар розрахунку за міжнародні позики, укладені в попередні роки, основна маса яких була зумовлена витратами на Російсько-турецьку війну (1877-1878 рр.).

Зважаючи на це, було б недоречно вважати основним джерелом зростання бюджетних дефіцитів податкові реформи М. Бунге. Крім того, якщо брати до уваги зростання податкових надходжень в результаті впровадження міністром фінансів нових та збільшенням існуючих податків, то податкові реформи не тільки окупили своє проведення, а й збільшили бюджетні надходження. Наприклад, якщо порівнювати фактичне надходження земельного податку до проведення реформи у 1883 р. та в пореформений період протягом 1884-1886 рр., окремо по кожному року, то загальний приріст фактичного надходження податку склав 11026110 руб. Розрахувавши таким чином приріст всіх податкових платежів після їх реформування, зокрема земельного податку, податку з нерухомості у містах, податок на торгівлю та промисли, алкогольний та

Таблиця 1. Розрахунковий баланс Російської імперії за 1881-1886 рр.
(тис. руб.) *

Рік	Закордонні платежі	Отримані платежі з-за кордону	Сальдо закордонних розрахунків	Сальдо торгового балансу	Сальдо розрахункового балансу
1881	156904	2063	-154841	-22463	-177304
1882	159611	8806	-150805	31450	-119355
1883	162223	6147	-156076	48458	-107618
1884	170890	3854	-167036	32799	-134237
1885	173022	4945	-168077	65740	-102337
1886	183538	3458	-180080	27954	-152126

* Складено за даними: С. Ф. Шарпова. Цифровой анализ расчетного баланса России за пятнадцатилетие 1881-1895. – С.-Петербург, 1897. – С. 52.

тютюновий акциз, додавши суму введених податків на грошові капітали та спадщину, отримаємо загальний приріст податкових надходжень на суму 161012688 руб. [9, табл. 2, 4, 5, 6]. В цих підрахунках свідомо не враховано акциз на цукор, оскільки зміни, які торкнулися його в 1881-1886 рр., були запровадженні за перебування на міністерській посаді попередника М. Х. Бунге – О. А. Абази та оброчний податок з колишніх державних селян, оскільки проект реформи, розроблений М. Бунге, був впроваджений в життя вже після його відставки у 1887 р.

Крім того, варто зазначити, що протягом перебування М. Х. Бунге на посаді міністра фінансів зазначені види податкових платежів (разом із цукровим акцизом) надійшли в бюджет у обсязі на 1242166 руб. більше, ніж було заплановано. До цього можна ще додати невелике збільшення надходжень від гербового збору, які за 1882-1886 рр. склали близько 5300000 руб. [15, табл. 13].

Таким чином, як видно, реформування М. Х. Бунге податкової системи могло стати джерелом бюджетних дефіцитів лише в короткостроковому періоді, що було пов'язано із технічно-організаційною стороною питання. При проведенні податкових реформ джерелом фінансування виступали самі реформи. Бунге перебудовував фінансову систему країни на базі використання її внутрішніх резервів, звертаючись до зовнішніх позик лише у випадку крайньої необхідності.

Як вже зазначалося, основним джерелом бюджетних дефіцитів стали попередні зовнішні борги імперії, які, не дивлячись на позитивне сальдо торговельного балансу, були доволі значними (табл. 1). Саме такої думки дотримувався дореволюційний вчений-економіст П. П. Мигулін, автор фундаментального дослідження «Русский государственный кредит (1769-1899). Опыт историко-критического обзора» (1900 р.). Він наголошував, що дефіцити в даному випадку «пояснюються виключно величезним строковим погашенням державних боргів» [12, с. 10]. Цей фактор посилювався внутрішніми чинниками, а саме постійними недоїмками

подушного податку та викупних платежів і неупорядкованістю бюджетних видатків.

Отже, основа бюджетних дефіцитів, які проявили себе під час управління М. Х. Бунге фінансовим відомством, була закладена в 70-х роках ХІХ ст. масовими зовнішніми та внутрішніми запозиченнями. Значним посилюючим чинником дефіцитів була існуюча фінансова система держави, яка ґрунтувалась на класових засадах оподаткування, без врахування ринкових умов господарювання.

Проте, не дивлячись на зростання бюджетних дефіцитів, не можна говорити про загальний кризовий фінансовий стан, що склався у період перебування Бунге на посаді міністра, адже «наприкінці міністерства М. Х. Бунге ... спостерігається значне укріплення державного російського кредиту, більша стійкість вексельних курсів і взагалі покращання державних фінансів» [12, с. 10]. Так, про зміцнення державного кредиту свідчить той факт, що у 1886 р. 5%-у залізничну позику вдалось реалізувати по курсу 99,5% [10, с. 33]. Для порівняння у 1884 р. 5% золоту ренту вдалось реалізувати по курсу лише 88,35%, а 5% консолідовану залізничну позику у цьому ж році реалізували по 86,875%. Крім того, завдяки діяльності М. Х. Бунге Державний банк та казначейство стали володарями значної кількості вільної готівки «котра могла полегшити успішність ... конверсій, а також зміцнити грошовий обіг країни» [10, с. 9].

Спираючись на наведенні факти, можна стверджувати, що фінансова система Російської імперії в період перебування М. Х. Бунге на міністерській посаді хоч і не була позбавлена певних (і доволі серйозних) проблем, однак міністром було проведено ряд успішних реформ, спрямованих на подолання кризових явищ. Бунге виконав доволі невдячну місію. Йому випало виправляти помилки минулого фінансового відомства та провести всі необхідні приготування для укріплення та зростання фінансової системи в майбутньому. Здійснені ним перетворення хоч і почали давати результати ще під час його перебування на посаді міністра, проте основні довготривалі наслідки реформ розкрилися пізніше. Таким чином, у фінансовій сфері, аналогічно як і на науковій ниві, М. Х. Бунге виступив творцем ринкового економічного фундаменту, на основі якого його спадкоємці мали змогу досягати подальших позитивних результатів. Так, наступники українського вченого-реформатора на міністерській посаді – І. О. Вишнеградський та С. Ю. Вітте – багатьма своїми успіхами завдячують саме розпочатим М. Х. Бунге перетворенням. Зокрема, значна заслуга Бунге полягає у створенні передумов для грошової реформи, яку провів С. Ю. Вітте у 1895-1897 рр.

Ще однією проблемою, що потребує більш детального висвітлення, є твердження про те, що у 80-х роках ХІХ ст. (тобто фактично в період перебування М. Х. Бунге на міністерській посаді), Російська імперія зазнала загальногосподарського спаду. Ця думка особливо активно обстоювалася в радянській науковій літературі, де увага більш за все

акцентувалася на аграрній кризі, уявлення про яку частково перейшло в науковий простір пострадянських країн. Так, зокрема, відомий радянський історик Л. Є. Шепелєв стверджував, що в період міністерства М. Х. Бунге та його наступника І. О. Вишнеградського «ще не завершилася промислова криза, що загострилася після російсько-турецької війни», та вказував на кризовий стан аграрної галузі. Разом з тим вчений визнавав позитивні зрушення у промисловості, вважаючи, що цей період «був часом суттєвого прогресу в промисловому розвитку країни» [17, с. 134]. З сучасних учених російський історик В. Л. Степанов вказує на те, що М. Х. Бунге «змушений був діяти в обстановці фінансово-економічної кризи і політичної реакції» [14, с. 129]. Ще більш категоричні висновки лунають з боку російського вченого-економіста І. М. Бобович: «1880-ті роки пройшли під знаком застою, зниження темпів зростання у всіх сферах народного господарства» [3, с. 30].

Більш ближчою до істини є альтернативна думка, яку в різний час висловили російський вчений-економіст П. П. Мигулін та сучасний американський дослідник П. Грегорі. Зокрема П. П. Мигулін в своїй праці «Русский государственный кредит (1769-1899). Опыт историко-критического обзора» стверджував, що економічний добробут населення в період перебування М. Х. Бунге на міністерській посаді серйозного занепаду не зазнавав. Погіршення було лише в окремих районах імперії (зокрема в центрі), але на периферії відбувався доволі динамічний розвиток. Він звертав увагу на інтенсивний розвиток промисловості та торгівлі [10, с. 7-8]. Схожої позиції дотримується американський вчений, який стверджує, що саме у 80-х роках розпочалась індустріалізація в державі. В зв'язку з цим він одночасно заперечує аграрну кризу, вважаючи, що «дані про національний дохід ... не свідчать про аграрну кризу, що охопила всю країну до початку століття» [6, с. 33]. На нашу думку, останній підхід більш об'єктивно висвітлює становище народного господарства Російської імперії у 80-х роках ХІХ ст., хоча й не претендує на абсолютну істину.

Динаміка основних галузей народного господарства в роки перебування М. Х. Бунге на посаді міністра фінансів представлена у табл. 2.

Виходячи з даних, наведених у табл. 2, можна стверджувати, що економіка Російської імперії під час перебування М. Х. Бунге на посаді міністра фінансів не тільки не була у кризовому стані, а, навпаки, мала загальну тенденцію до зростання. Винятком був 1885 р., що, очевидно, було зумовлено низьким урожаєм, оскільки спаду зазнало в основному тільки сільське господарство; а це вплинуло і на загальну картину. В даний період доволі динамічно розвивалась промисловість. Що ж до сільськогосподарського виробництва, то, не дивлячись на окремі неврожайні роки, воно не зазнало різкого спаду. Окремі кризові явища спостерігалися лише в центральних чорноземних районах. Розвиток шляхів

Таблиця 2. **Продуктивність основних галузей господарства Російської імперії у 1882-1889 рр. (тис. руб.) ***

Рік	Галузь господарства				Всього
	Сільське господарство	Обробна промисловість	Гірнична промисловість	Шляхи сполучення	
1882	3000000	1096677	116575	255804	4469056
1883	2980906	1058926	118958	272297	4431087
1884	3200980	1060909	122048	270993	4654930
1885	2487458	1099484	121440	277408	3985790
1886	2758117	1148397	125730	266939	4299183
1887	2945721	1334375	135363	331629	4747088
1888	2945721	1334375	135363	331629	4747088
1889	2493461	1347749	152933	335515	4329658

* Табл. складена за даними: *И. П. Табурно*. Эскизный обзор финансово-экономического состояния России за последние 20 лет (1882-1901). – С.-Петербург, 1904. – С. 56.

сполучення сприяв зростанню не тільки продуктивності промислового виробництва, а й торгівлі (як на внутрішньому так і на зовнішньому ринках). Зокрема про успіхи зовнішньої торгівлі свідчить позитивне сальдо торгового балансу, наведене в табл. 1.

Слід зауважити, що успіхи промисловості та торгівлі були б не можливими без сприяння міністра фінансів, який фактично виконував функції міністра промисловості. Його виважена митна та податкова політика прагнула поєднати у собі інтереси держави, підприємців та суспільства. Не дивлячись на тиск, М. Х. Бунге всіляко обмежував пряму допомогу підприємствам (винятком була цукрова промисловість, якій надавались премії на експорт продукції). Прагнучи підвищити купівельну спроможність основної маси населення і тим самим за допомогою ринкових механізмів стимулювати промисловий розвиток, М. Х. Бунге сприяв скасуванню подушного податку та пониженню викупних платежів.

У сфері сільського господарства ситуація була дещо складніша: тут потребувалась докорінна реорганізація системи виробничих відносин та прав власності на основний засіб виробництва – землю. Розуміючи переваги приватного землеволодіння, М. Х. Бунге прагнув до вирішення основного завдання в цій сфері – створення класу дрібних землевласників. З метою сприяння поширенню дрібного землеволодіння М. Х. Бунге було ініційовано заснування у 1882 р. Селянського банку, який започаткував державне іпотечне кредитування широких мас населення. М. Х. Бунге неодноразово піднімав також питання про переселення малоземельних селян на неосвоєні землі Західного Сибіру.

Особливе місце у реформаторській діяльності М. Х. Бунге на посаді міністра фінансів Російської імперії займало соціальне питання. Найбільш яскравим кроком у цьому напрямку стало запровадження перших актів робітничого законодавства (1882, 1885 та 1886 рр.), якими по суті було започатковане трудове законодавство в країні. Крім цього, податкові реформи М. Х. Бунге, скасовуючи класовість фіскальної системи, несли в своїй основі не тільки економічне навантаження (сприяючи більш раціональному розподілу обов'язкових платежів), а й соціальне (вносячи в податкову систему принцип рівності перед законом всіх класів суспільства). Довгостроковий економічний розвиток та фінансове зміцнення держави було неможливе без зростання добробуту широких мас населення. Розуміючи це, М. Бунге прагнув провести комплексне соціально-економічне реформування та досягти паралельного зростання як загальних економічних показників, так і реального добробуту населення. Останнє, у свою чергу (через збільшення податкової та купівельної спроможності населення), повинно було стати фундаментом розвитку та зміцнення держави та внутрішнього ринку.

Прогресивний характер та позитивний вплив реформ вченого-економіста на господарське життя Російської імперії, про що йшлося вище, зовсім не означає, що в міністерській діяльності М. Бунге не було недоліків. За час його управління фінансовим відомством ряд із задуманих ним реформ не вдалось реалізувати. Деякі були реалізовані лише частково та не принесли очікуваних результатів. Багато народногосподарських проблем залишилися невирішеними. Так, М. Х. Бунге не вдалось, не дивлячись на всі зусилля, стабілізувати курс паперової грошової одиниці, який з 1881 р. до 1886 р. знизився в перерахунку на золото з 65,8 коп. до 58,9 коп. відповідно [15, табл. 20]. Заснований за його ініціативи Селянський банк так і не зміг забезпечити доступність кредиту для широких мас населення. Міністру не вдалось зменшити державний борг. Щоправда, його значного зростання також не відбулося: протягом 1881-1886 рр. він збільшився лише на 4,99%. Багато із реформаторських проєктів М. Х. Бунге залишилися не реалізованими через недостатню наполегливість міністра, який у багатьох випадках не виявляв необхідної твердості у відстоюванні своїх ідей перед опонентами. Як стверджували сучасники, «делікатність ... багато зашкодила йому як громадському діячу ... він відбивав удари, проте сам їх не наносив, а за таких умов довго перемагати не можливо» [8, с. 8]. М. Х. Бунге, звикши доводити свої думки тільки фактами, виявився не пристосованим до агресивного світу вищої бюрократії, де для утвердження своєї думки часто використовувалися тиск, інтриги та маніпулювання.

Проте не можна стверджувати, що окремі недоліки та незавершеність деяких реформ були виною лише М. Х. Бунге. Йому, реформатору за духом та покликанням, довелося працювати за умов загального державного консервативного курсу, за обставин постійної протидії з боку більшості

урядових чиновників. Крім того, на його долю випало вирішення фінансових проблем, які стали наслідком Російсько-турецької війни. Та і відносно короткий термін його перебування на міністерській посаді просто фізично не дозволив вирішити всі назрілі проблеми держави з її величезним патріархальним та неповоротким бюрократичним апаратом. Однак, незважаючи на ці перепони, М. Х. Бунге започаткував і зробив чимало. Йому вдалось закласти основу для подальшого реформування та економічного зростання майже у всіх галузях народного господарства. В цьому плані можна погодитися з думкою про те, що «як державний діяч він володів рідкісною здатністю гостро відчувати потреби часу і умів дивитися в майбутнє далі інших творців внутрішньої політики» [14, с. 131].

Надзвичайно красномовним є той факт, що звільнення М. Х. Бунге з посади міністра фінансів розглядалось в суспільстві як остаточне згортання курсу ліберального ринкового реформування. За твердженням дореволюційного історика Б. Б. Глінського, в його звільненні «вбачали кінець ліберальним впливам» [5, с. 672].

Цікавим є і те, що після своєї відставки з міністерської посади М. Х. Бунге не покинув коло вищої бюрократії. Він не позбувся довіри імператора, який ще восени 1886 р. запросив його для викладання економічних дисциплін наступникові престолу цесаревичу Миколі. Ця своєрідна традиція (адже у 1863-1864 рр. він уже запрошувався викладати фінансове право майбутньому спадкоємцю престолу) слугувала беззаперечним доказом визнання високого наукового та суспільного авторитету вітчизняного вченого і державного діяча.

У своїх лекціях майбутньому імператору Миколі II вчений прагнув «прищепити ... ліберальні ідеали і пояснити «благодатне» значення ... реформ 60-х років» [15, с. 246]. Не дивлячись на деяку схожість лекційних курсів 1860-х та 1880-х років, вони містили деякі відмінності, пов'язанні як з еволюцією поглядів автора, так із змінами господарського життя країни. Зокрема, в лекціях 80-х років XIX ст. М. Х. Бунге змінює своє бачення ролі держави у сфері економічних відносин, підкреслюючи, що все більш панівною стає «думка про те, що держава повинна багато робити сама і стати на чолі народногосподарської діяльності» [2, с. 310]. Проте він не абсолютизував роль держави, вважаючи, що держава повинна допомагати приватному підприємству, коли цього потребують її інтереси. В даних лекціях М. Х. Бунге підводить своєрідний підсумок своєї міністерської діяльності, вказуючи на потребу подальшого реформування.

Таким чином, для М. Х. Бунге «відставка не стала опалою: за рекомендацією Рейтерна Бунге був призначений його наступником ... на посаді голови Комітету міністрів» [17, с. 149]. Після відставки М. Х. Бунге, завдяки покровительству імператора Олександра III, не зійшов з політичної сцени. В січні 1887 р. його призначають на одну з найвищих державних посад – посаду голови Комітету міністрів. Традиційно ця посада вважалася досить престижною, але не мала такого впливу як міністерська: «голова

Комітету міністрів не мав постійних доповідей у імператора і права законодавчої ініціативи»; на неї призначалися «патріархи» вищої бюрократії, які пережили пік своєї кар'єри [15, с. 244].

Проте така енергійна людина, як М. Х. Бунге, не могла задовольнитися статусом «почесного» і тихо спочивати на «лаврах». Він приклав багато зусиль для того, щоб максимально використати цю посаду та вплив для подальшої реалізації своїх ідей. До порад досвідченого практика і вченого-економіста прислухалися інші члени уряду та його наступники на міністерській посаді – І. О. Вишнеградський та С. Ю. Вітте, які «в багатьох відношеннях виступили продовжувачами його курсу» [2, с. 311]. І. В. Вишнеградський, незважаючи на опозиційність до М. Х. Бунге, в подальшому сприйняв загальний курс його економічної політики. С. Ю. Вітте вдалось продовжити та довести до логічного завершення деякі з реформ свого попередника. Яскравим прикладом щодо цього є грошова реформа, основи якої були закладені саме М. Х. Бунге.

Крім того, М. Х. Бунге доводилось захищати вже здійснені реформи від реакційно налаштованого чиновництва. Зокрема, слід відзначити його боротьбу проти курсу міністерства внутрішніх справ на штучну консервацію общини. Будучи прихильником приватного землеволодіння, М. Х. Бунге одночасно вважав недоречною штучну ліквідацію общини, оскільки у ринкових умовах господарювання така форма землеволодіння розпадеться природним шляхом. Тому ініціативи щодо адміністративного зміцнення общинного землеволодіння викликали критику з його сторони: адже таким чином штучно сповільнювався розвиток капіталістичних відносин на селі та майже унеможлиблювалось поширення приватного землеволодіння серед селян. Однак, не дивлячись на протидію голови Комітету міністрів, ініціативи міністерства внутрішніх справ були узаконені, що стало «вершиною консервативного аграрного законодавства» [15, с. 255]. Прийнятий закон суттєво обмежував реалізацію землі общинами та окремими її членами, що загальмувало розвиток земельного ринку і, відповідно – уповільнило формування приватного землеволодіння.

Окремо слід відзначити боротьбу М. Х. Бунге проти відновлення соляного акцизу, до чого прагнув С. Ю. Вітте у 1892-1893 рр. Для аргументації своєї позиції М. Х. Бунге у 1893 р. видає «Дослідження щодо питання про відновлення соляного акцизу», де з наукової та практичної точок зору обґрунтовує недоцільність відновлення акцизу. Він вказував на позитивний вплив такого кроку для зростання добробуту населення та розвитку промисловості. В результаті значною мірою саме завдяки втручанням М. Х. Бунге соляний акциз відновлений не був [15, с. 245].

Оцінюючи роботу М. Х. Бунге на посаді голови Комітету міністрів, слід відзначити таке. Не володіючи потужними владними важелями, спираючись тільки на свій авторитет та енергію, М. Х. Бунге зміг в багатьох випадках не тільки відстояти проведені ним реформи від посягань консерваторів, а й сприяв продовженню реформування, яке здійснювали

його наступники на посаді міністра фінансів (І. О. Вишнеградський, С. Ю. Вітте).

В статтє раскрыто содержание либеральных рыночных реформ, проведенных выдающимся отечественным ученым-экономистом Н. Х. Бунге в должности министра финансов Российской империи (1881-1886 гг.). Дана оценка его реформаторской деятельности.

1. *Ананьич Б. В., Ганелин Р. Ш. И. А. Вышнеградский и С. Ю. Витте – корреспонденты «Московских ведомостей» // Проблемы обществ. мысли и экон. политика России XIX-XX веков: Сб. статей / Отв. ред. Н. Г. Сладкевич. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1972. – С. 12-34.*
2. *Ананьич Н. И. Материалы лекционных курсов Н. Х. Бунге 60–80-х годов XIX в. // Археограф. ежегодник за 1977 год. – М.: Наука, 1978. – С. 304-311.*
3. *Бобович И. М. Экономическая история России. 1861-1914 годы. Учеб. пособие. – С.-Петербург: Изд-во С.-Пб. ун-та экон. и финансов, 1995. – 136 с.*
4. *Бунге Н. Х. Исследования по вопросу о восстановлении налога на соль: Приложение к LXXII-му тому зап. Импер. Акад. наук. – С.-Петербург, 1893. – 61 с.*
5. *Глинский Б. Б. Период твердой власти // Истор. вестник. – 1912. – № 8. – С. 659-693.*
6. *Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.). Новые подсчеты и оценки / Пер. з англ. – М.: РОССПЭН, 2003. – 256 с.*
7. *Жадько В. Байковий некрополь. – К.: СПД «Жадько В. О.», 2004. – 239 с.*
8. *Картавцов Е. Э. Николай Христианович Бунге: Биограф. очерк // Вестник Европы: Журн. истории – политики – литературы. – Том 185 (32-й год издания). – С.-Петербург, 1897. – С. 5-39.*
9. *Кованько П. Главнейшие реформы, проведенные Н. Х. Бунге в финансовой системе России: Опыт критической оценки деятельности Н. Х. Бунге как министра финансов (1881-1887). – Киев, 1901. – 448 с.*
10. *Мигулин П. П. Русский государственный кредит (1769-1899): Опыт историко-критического обзора. – Том 2. – Харьков, 1900. – 578 с.*
11. *Павлов В. А. Реформатор российских финансов: К 175-летию со дня рождения Н. Х. Бунге // Вестник Рос. акад. наук. – 1999. – Том 69. – № 3. – С. 233-236.*
12. *Положения к диссертации приват-доцента П. П. Мигулина «Русский государственный кредит». Том I. – Казань, 1900. – 11 с.*
13. *Старый профессор. Замечательная эпоха в истории русских финансов: Очерк экономической и финансовой политики Н. Х. Бунге и И. А. Вышнеградского. – С.-Петербург, 1895. – 106 с.*
14. *Степанов В. Л. Николай Христианович Бунге // История СССР. – 1991. – № 1. – С. 120-133.*
15. *Степанов В. Л. Н. Х. Бунге: судьба реформатора. – М.: РОССПЭН, 1998. – 398 с.*
16. *Табурно И. П. Эскизный обзор финансово-экономического состояния России за последние 20 лет (1882- 1901). – С.-Петербург, 1904. – 243 с.*
17. *Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: Проблемы торгово-промышленной политики. – Ленинград: Наука – ЛО, 1981. – 276 с.*
18. *Бунге М. : сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2005. – 698 с.*

Одержано 6.10.2006.